

TEROR I GENOCID

Okupator je nejednako postupao u pojedinim zemljama okupirane Evrope, zavisno od rasističke koncepcije, ciljeva, ponašanja stanovništva, eksploatacionih potreba. Pored razlikovanja ponašanja raznih okupatora, Italijana i Nemaca, Bugara i Mađara, neophodno je diferencirano prilaziti i raznorodnim fašističkim i nacionalističkim režimima: Kvislingovom u Norveškoj, ustaša u NDH, klerofašističke vlade u Slovačkoj. Nemci su primenjivali represivne mere pomoću SS-ovaca, preko Gestapoa, poluvojne organizacije „Tot“, Vermahta. Prilikom ofanziva protiv partizanskih snaga u Jugoslaviji, Albaniji i Grčkoj, italijanske kaznene ekspedicije su palile sela, odvođeci narod u ropstvo, primenjujući represalije bez razgraničenja da li su u pitanju naoružani ustanici ili nenaoružano stanovništvo, bombardovali naselja. Iz planinskih krajeva okupatori su naročito pljačkali stoku. Italijanski okupator oslanjao se na kvislinške snage kao na protivtežu naraslim snagama narodnooslobodilačkog pokreta. Ignorirana je individualna odgovornost i primenjivane su kolektivne sankcije da bi se narod zaplašio i bacio oružje.

Za poginule vojnike u borbama Italijani su streljali zatvorenike u znak odmazde.

Italijanska okupaciona politika imala je dva lica: jedno, koje se skrivalo iza civilizatorske misije koju Rim vrši od davnina, navodne ekonomske brige i težnje za obnovom državnosti pojedinih naroda, kao Crnogoraca, ili Albanaca i drugo, brutalno otvoreno, oslonjeno na grubo slamanje otpora posle masovnih ustanaka.

Bugarska politika se koristila drugim svetskim ratom i savezom s Nemačkom da postigne dominaciju na Balkanu, radi ostvarenja sanstefanskog mita o „Velikoj Bugarskoj“. Denacionalizacija Makedonaca u Kraljevini SHS pomagala je Bugarima

da okupaciju predstave kao nacionalno oslobođenje i pripajanje matici. Makedonci su se našli nacionalno ugroženi u sastavu "Velike Albanije", koju je stvorila i podržavala Italija.

Najjaču podršku Nemci su dobili od pripadnika nemačke nacionalne manjine u pokorenim ili priključenim državama i oblastima. Oni su se deklarirali kao nemački državljani, služili u SS jedinicama, činili pomoćne policijske i vojne jedinice za sprovođenje terora, eksploatacije, zaštite pruga. Deo ovih jedinica borio se i na istočnom frontu, sa jedinicama domaćih nacista. Kao vladajućoj rasi, njima je bio obezbeđen izuzetno privilegovan režim u svim državama van Trećeg rajha, tako da se s pravom govori da su oni imali status „države u državi”. Borili su se u SS divizijama, služili u Vermahtu, policijskim jedinicama i raznim drugim formacijama. Identifikovani sa Trećim rajhom i svesni zločina koje su počinili na jugoslovenskom tlu, folksdojčeri nisu ni sačekali oslobođenje, napuštajući najvećim delom zavičajne krajeve. Folksgruppenfirer Branimir Altgajer evakuisao je sa teritorije NDH — prema objavljenim podacima — 110.000 folksdojčera, najviše iz Srema; iz Banata je prema Trećem rajhu krenulo 35.000, a iz Bačke 70.000 folksdojčera sa članovima porodica. Među onima koji su ostali da sačekaju oslobođenje nalazili su se uglavnom stariji ljudi, žene i deca, njih oko 200.000 od preko 500.000 koliko ih je živelo u Kraljevini Jugoslaviji u vreme izbijanja rata (mada se i u ovom slučaju brojevi koje iznose razni pisci ne slažu).

Deo ruske emigracije koja se rasula svetom posle oktobarske revolucije, građanskog rata i strane intervencije prišao je Nemcima, budući odranije u njihovoj službi, u svojstvu pomoćnih odreda (Ruski korpus u Srbiji), specijalista za „rusko pitanje” posle početka kampanje na istoku, saradnika Nemaca u pokušajima uspostavljenja vlasti u okupiranim delovima SSSR-a. Njima su se pridruživali sovjetski državljani nezadovoljni sovjetskim sistemom, nacionalistički opterećeni, deo zarobljenika Crvene armije.

Nemci nisu priznavali „fran-tirere”, smatrajući ih posle kapitulacije regularnih vojski nezakonitom snagom, pa shodno tome ljudima van zakona.

U okupiranim zemljama, Nemci su imali ogroman i razgranat policijski aparat. Strah od političke policije uvukao se u svest građana. Apsolutna kontrola preko tajne policije — Gestapoa i SS odreda unosila je psihozu nesigurnosti, bezako-

nja, političke proizvoljnosti. Nacisti su iza svega videli ilegalno delovanje, rušilačke i podrivačke snage i nosioce dezorganizacije.

Prilikom ofanzive nemačkih jedinica na oslobođene teritorije uništavane su i na hiljade mirnih civila, koji su se iskazivali u vojnim biltenima kao ustanici. Nemački izvori govore da su Nemci u Srbiji 1941. gledali u svakome seljaku neprijatelja. Nemačka 342. divizija je u toku ofanzive u Mačvi i Podrinju u jesen 1941. ostavila za sobom krvave tragove, sravnjujući sa zemljom sela i odvođeci na desetine hiljada stanovnika u logore. Masakrima nad civilnim stanovništvom nisu izmicala ni deca i đaci. Likvidacije u Kraljevu i Kragujevcu u jeku ustanka ostaju kao surova svedočanstva nemačke represivne politike.

Veliki broj zločina Nemci su počinili nad srpskim stanovništvom u Banatu. Prilikom blokade banatskih sela u zimu 1942. isticao se okrutnošću i policijskom perfidnošću dr Juraj Špiler. U ovim hajkama, pretraživanjem kuća, štala, baza, tavana, pronalazeni su i hapšeni pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta. U Sremu je u toku rata bilo 21.597 žrtava, a od toga dve hiljade dece. Na delu teritorije Slovenije, proglašenom za deo Trećeg rajha, uveden je sistem talaca. Na Kozari je polovinom 1942. stradalo oko 60.000 ljudi, žena i dece. Broj žrtava u operaciji „Vajs" na tlu NDH iznosio je oko 80.000 lica, što ubijenih, što umrlih od zime ili interniranih. Nemci su u Srbiji 1942. nastavili sa nemilosrdnim sistemom streljanja talaca za svaki napad na njihove jedinice. Osim ubistava na osnovu odmazde, oni su sprovodili masovna hapšenja i interniranja građana. Nemački štabovi su imali naređenje za ubijanje protivnika, bez straha da će odgovarati za odstupanje od svojih nadležnosti, jer se za likvidaciju „bandi" nije pozivalo na odgovornost. U tzv. petoj ofanzivi Nemaca, ustaša i Bugara protiv Glavne operativne grupe NOV i POJ, Nemci su uništavali ranjenike, tifusare, zaostale bolesne borce, ne obazirući se ni na elementarna pravila humanosti. Nemci i ustaše su iza sebe ostavljali pustoš, sprženu zemlju, masovno streljajući stanovništvo krajeva u kojima su se odvijale operacije.

Na jugoslovenskom ratištu, snage Osovine, pre svega Nemci, i njihovi najbliži saradnici (ustaše i Ljotićevi „dobrovoljci") nisu štedeli partizane i druge pristalice narodnooslobodilačkog pokreta. Za Nemce su oni bili i ostali „bande", s kojima se trebalo nemilosrdno obračunavati, primenjujući odmazde, sistem talaca, kolektivnu odgovornost. Prostor kojim su prošle

nemačke trupe (Kozara, Durmitor, plato Pive, Kopaonik i drugi) nemilosrdno je, ali i sračunato opustošen (ubijanja, paljenje, rušenja). Nemci su počeli da odstupaju od „paušalnih represalija“ tek od jeseni 1943. kada je Hitler na predlog Nojbahera, koji se zalagao za formiranje „antikomunističkog bloka“ uspeo da izdejstvuje obustavljanje represalija, pre svega, prema četnicima. Nojbaheru je bilo dozvoljeno da sa „vođama bandi“ pregovara, prihvata ili odbacuje sporazume, što se uglavnom odnosilo na četnike. I dalje se zadržavao stari „ključ“ o streljanju 100 Srba, odnosno komunista za jednog ubijenog Nemca, odnosno 50 za jednog ranjenog nemačkog vojnika. Odbacujući sve obzire i norme međunarodnog prava, Nemci su smatrali da je u borbi sa partizanskim „bandama“ sve dopušteno. U borbenoj prostoriji nije se pravila razlika između boraca i civilnog stanovništva (žena, dece, staraca). Ako je nekada dolazilo i do suprotnih pogleda, onda su oni bili izazvani nemačkim procenama o celishodnosti razmene zarobljenika da bi zauzvrat dobili zarobljene oficire i vojnike, taktičkih razloga, bojazni da masovnim represalijama ne povećaju „banditske“ boračke efektivne (Himler), potkraj rata strahom od kazni i odgovornosti, ali je preovlađivalo shvatanje da otpor i njegove nosioce treba smrviti bez samilosti i razumevanja, osvetiti se za svoje žrtve, ili sprovesti zastrašivanje. Potpuno je negirana Ženevska konvencija o ratnim zarobljenicima iz 1929. godine koja je regulisala stav prema ratnim zarobljenicima i govorila o poboljšanju položaja bolesnih i ranjenih, iako je njeno važenje bilo obavezno za sve zaraćene države, bez obzira da li su je one potpisale ili ne. Brutalne mere odmazde smatrane su kao jedini efikasan način lečenja „kuge“. General Liters je 10. juna 1943. izdao naređenje trupama da „nijedan za oružje sposoban muškarac ne sme živ napustiti obruč“. Po surovosti, Litersa je nadmašivao general Lotar Rendulic, komandant 2. oklopne armije, po ocu inače Ličanin. Naročito surovošću isticale su se i nemačke divizije u čijem su se sastavu nalazili Kozaci sa Kubana i iz Stavropolja, zatim Kalmici i Azerbejdžanci. Nemački komandanti — Helmut fon Panvic i Nidermajer Fleps su svojim vojnicima prepuštali zauzeta naselja za ubijanje, pljačku i silovanje. U okrutnosti su prednjačili pripadnici SS divizije „Princ Eugen“ sastavljene od jugoslovenskih i drugih folksdojčera.

Osnovu represivne politike Nemci su formulisali u naredbi poznatoj pod imenom „Noć i magla“ (*Nacht und Nebel*), koju je Hitler potpisao 7. decembra 1941. godine. Naredbom je predviđeno da se u okupiranom području krivična dela civila protiv Trećeg rajha kažnjavaju smrću ili odvođenjem u Nemačku zavisno od željenih posledica i mogućnosti izvršenja kazne brzo i protiv krivca, odnosno glavnih krivaca. Feldmaršal Vilhelm Kajtel je razradio Hitlerove smernice u naredbi od 12. decembra 1942. godine. General Paul Bader je u Beogradu održao savetovanje decembra 1941. o hapšenjima i streljanju talaca. U zapovesti generala Kuncea, vršioca dužnosti komandanta Balkana, od 20. decembra 1941, razlikovale su se tri grupe uhapšenih: zatvorenici za odmazdu, taoci i zarobljenici trupe. Vojno-upravni komandant Srbije je — sa važnošću od 5. decembra 1941 — izdao zapovest o odmazdama u kojoj je ranije kvota 1:100 smanjena na 1:50 za ubijenog is 1:50 na 1:25 za ranjenog Nemca. Kazne izvršenja praćene su oduzimanjem pokretne i nepokretne imovine. Feldmaršal Kajtel je 2. februara 1942. izdao novu naredbu, s pozivom na Hitlera, da se za počinjena kažnjiva dela civila u okupiranim oblastima sudi pred ratnim sudom, ako se mogla izreći smrtna kazna.

Koristeći se pooštrenjem okupacionog režima u osvojenom evropskom prostoru, Nemci su naročito surovo postupali u Srbiji, imajući u vidu iskustvo 1941. i bojazan da se borbe masovnih razmera ne ponove. Posle povlačenja Vrhovnog štaba iz Srbije, Nemci su preduzeli posebne mere sa težištem da se spreči ponavljanje borbi. Cilj je bio da se razbiju organizacije koje su mogle razvijati rad na podizanju ustanka. U tom smislu obraćala se pažnja na razvijanje razgranate špijunske mreže, jačanje policijskih snaga i dalje preduzimanje brutalnih mera. General Kunce je 7. februara 1942. dao osnovu naredbom da se radi u tom pravcu. Umesto vojne konfrontacije koja je preovladivala u drugoj polovini 1941, što ne znači da je ovaj vid aktivnosti prestao i 1942, težište se sada stavljalo na gušenje u začecu potencijalnih mogućnosti novog ustanka. Otuda i pojačavanje tajne policije i njenih snaga u Srbiji. Zajedno sa domaćom Specijalnom policijom i njenim antikomunističkim jezgrom trebalo je razbiti Partiju i SKOJ, sa drugim ilegalnim organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta. Pod udarom se našao i rad pomagača ustanika (jataka), svih onih kategorija stanovništva koje su hranom pomagale pripadnike narodno-

oslobodilačkog pokreta, davale im skrovišta ili pronosile vesti u njihov prilog. Odmazda je ostala glavno sredstvo pritiska i zastrašivanja naroda, sa ciljem da se građani pasiviziraju i odreknu pomoć borbenim grupama. General Bader je 8. februara 1942. precizno predvideo da se svi nosioci sabotaža i napada streljaju na licu mesta; ponovo je isticano, kao i u danima ustanka, da vešanje na mestu počinjenog dela deluje zastrašujuće; da se zarobljenici uzimaju samo u izuzetnim slučajevima i da se žene koje aktivno učestvuju u borbi tretiraju kao ustanici-muškarci. Analiza i podaci koje je objavio V. Glišić pokazuju da je general Kunce 19. marta nastavio da podstiče surovost nemačkih vojnika na Balkanu, tražeći od nemačkog vojnika da bude „još lukaviji i bezobzirniji i da upotrebi sva sredstva koja donose uspeh ... Ne sme biti sentimentalnosti. Bolje je da se likvidiraju 50 osumnjičenih nego da pogine jedan nemački vojnik. Stanovništvo mora imati više straha od nemačkih vojnika nego od ustanika." Ponovo se zalagao da se za ubijenog Nemca strelja 100 Srba. Početkom aprila 1942. proširen je krug talaca hapšenjem članova porodice svih „komunističko-partizanskih vođa koji se danas nalaze u šumi i huškaju sve na nove nereda".

Baderovom naredbom od 10. oktobra 1942. iste mere odmazde bile su predviđene kako za ubijene, tako i za nestale Nemce, jer se polazilo od pretpostavke da partizani mogu skloniti leševe ubijenih Nemaca da bi избегli odmazde nad stanovništvom. Sem surovih represalija za oružanu aktivnost protiv okupacionog sistema, Nemci su mere odmazde primenjivali i na seljake koji se nisu odazivali na isporuke žita. Među normiranim sankcijama predviđeno je i izvođenje pred nemački ratni sud ili slanje na rad u Nemačku i druge okupirane zemlje. Iste sankcije pogađale su one koji su čuvali zlato, cepali ili skidali objave.

Bez obzira na sve mere represije u okupiranim zemljama Zapadne Evrope, teror koji se u njima sprovodio ne može se izjednačavati sa onim u SSSR-u, Poljskoj i zemljama Jugoslavije. Nemci su u okupiranim predelima SSSR-a i u Poljskoj streljali za jednog ubijenog Nemca 1000 ljudi, u Srbiji 100, a u Norveškoj i Danskoj do tri. Teror u Jugoslaviji je naročito bio usmeren protiv Srba, koji su smatrani temeljom Kraljevine Jugoslavije, koju Hitler nije priznavao od vojnog poraza. Zanimljivo je sa stanovišta ove nacističke fikcije o prestanku

države osvajanjem (debelaciji) da jugoslovenski internirci, koji su prilikom procedure ulaska u logor morali da se izjasne o državljanstvu, ukoliko su se legitimisali kao Jugosloveni, njihovo opredeljenje nije prihvatano, jer, navodno, Jugoslavija nije više postojala kao država. Nemci su od Srba razlikovali Hrvate i Bosance (Muslimane), izdvajajući ih iz zarobljeničkih logora. Prilikom napada na Jugoslaviju, proglasi najviših nemačkih predstavnika upozoravali su Hrvate i Bosance da Nemačka nije u ratu s njima. Makedonce su tretirali kao makedonske Bugare.

Jevreje je snašla sudbina najprogonjenijeg naroda u drugom svetskom ratu. Još u knjizi *Mein Kampf* Hitler je zabeležio ciničnu misao da je prvi svetski rat mogao biti dobijen samo da je 12.000 ljudi otrovano plinom, misleći na Jevreje. Rasistička ideologija je, prema Kurtu Petcoldu, bila instrumentarij koji je trebalo „hladno i proračunato upotrijebiti da bi se njemački narod ujedinio i formirao za rat, a rasizam je trebalo da ima ne samo unutrašnju ulogu, koja bi prigušivala klasne opreke, nego da postane bitnim sastavnim dijelom ratne ideologije i prakse fašističke države". Antijevrejski pogrom, 1. aprila 1933, označio je početak uništavanja nemačkih Jevreja. Jevreji su označavani za izvore nesreće, smatrani opštim krivcima u unutrašnjem životu i međunarodnim odnosima; napadao se „vječni Židov" koji živi u prikrivenim likovima, kao nosilac rušilačkih sklonosti, i razvijale druge iracionalne predstave. Time se iskazivala želja da se izvrše društvene promene i izazivao strah od nosilaca nacističke vlasti i njenih partijskih organizacija i jedinica (SA, SS i Hitlerove omladine). Ali tek od 1939. do 1945. pokazale su se sve neljudske osobine nacizma. „Strah, užas i jeza", koju je do 1939. upoznao nemački narod, sada su osetili i narodi okupirane Evrope, a naročito Jevreji. Kada su počele milionske deportacije Jevreja, učesnici pokreta otpora nisu samo pokazivali solidarnost sa progonjenima, već i pomagali ljudima u smrtnoj opasnosti da se sklone, pobjegnu, skriju, nađu u borbenim odredima.

Oko tri i po miliona Jugoslovena nalazilo se u zarobljeništvu, koncentracionim logorima, na prinudnom radu, prinuđavano da služi u kvislinškim formacijama. Kolaboraciju, koja je u Jugoslaviji bila masovan fenomen, nezavisno od demokratsko-oslobodilačke širine antifašističkog fronta, podsticali su okupatori, koristeći se nacionalnim antagonizmima i

zavađenošću u težnji da podrže bratoubilački rat i međusobno zatiranje.

Na hiljade Jugoslovena je bilo zatvoreno u stravičnim nacističkim logorima: Dahauu, Mauthauzenu, Buhensvaldu, Sachsenhauzenu, Osvjenčimu (Aušvicu), Ravensbriku, Bergen-Belzenu i drugima. Svaki od ovih logora predstavlja masovno gubilište. No, Osvjenčim se smatra za „najmasovnije gubilište u istoriji čovečanstva“, u kome je nasilnu smrt našlo oko 4 miliona ljudi. Transportovani u neljudskim uslovima, zatvorenici su se od prvog dana suočavali s režimom smrti. Bekstva su onemogućavana preventivnom špijunažom, bodljikavim i strujom napojenim ogradama logora, strahom od kazni u slučaju hvatanja, ali i odećom logoraša (zebrasta odeća, trouglovi u boji radi klasiranja kategorija logoraša, drvene cokule, veliki robijaški brojevi na leđima, posebne pruge na kolenima čakšira, i tzv. autostrada duž temena lobanje). Svako ukazivanje pomoći logorašima u bekstvu bilo je skopčano sa rizikom da se dospe u logor. Nemci su uništavali protivnike na „naučnim“ principima, iskorišćavajući radnu snagu maksimalnom upotrebom, uz slabu ishranu i moralno ponižavanje. U postojećim radnim i životnim uslovima, životna izdržljivost logoraša kretala se od 3 do 9 meseci. Ambulante su predstavljale samo prolazne stanice na putu do krematorijuma. Eksploatacijom zatočenika Nemci su izvlačili prividne koristi. Kratak vek logoraša nije u tom smislu predstavljao smetnju, s obzirom na mogućnost da se nove kategorije radnika dovedu iz zemalja okupirane Evrope. Među logorskim starešinama preovlađivali su Nemci, kriminalci, jer su kazneni zavodi u Nemačkoj bili ukinuti. Logorske starešine imale su pendreke oivičene žicom ili metalnim kuglicama. Pored fizičke likvidacije, logoraši su masovno umirali i od epidemija pegavca.

Jasenovac je zauzimao jedno od prvih mesta među najzloglasnijim logorima ne samo u Jugoslaviji već i u Evropi. Jasenovački logor ostao je pojam zverstva ustaške vladavine 1941—1945. Žrtve su spaljivane u pećima za izradu cigala. Spaljivani su i poluživi, pa i živi ljudi. Žrtve su likvidirane i udarcima malja u glavu, a potom bacane u Savu. Ubijanje vatrenim oružjem smatralo se privilegijom. Zatočnici su moreni glađu i žeđu, zabijanjem eksera pod nokte, spaljivanjem, rezanjem delova tela, bacanjem dece u vazduh i dočekivanjem na bajonete, lomljenjem kostiju, vešanjem, davljenjem u Savi.

Među izvršiocima isticao se okrutnošću i fra Miroslav Majstorović (u stvari Vjekoslav Filipović), zvani „Sotona“, najkrvoločnija zvijer“ u ljudskom obliku. Prema izveštajima Komisije za utvrđivanje ratnih zločina, u Jasenovcu je ubijeno 500—600 hiljada Srba, Jevreja, Cigana (Roma), hrvatskih i drugih antifašista.

Logorom, koji se nalazio na pruzi Beograd — Zagreb, u blizini ušća Une u Savu, komandovao je u svojstvu organizatora i glavnog zapovednika Vjekoslav Luburić (Maks), koga Nemci ocenjuju kao „velikog sadistu, živčano bolesnog, patološkog tipa, poslušno i na sve spremno oruđe poglavnika“. Masovne i sistematske egzekucije u Jasenovcu omogućavale su da se u logor, praktično, primi „neograničen“ broj novih žrtava. Zatvorenici su ubijani i glađu. U službenom zapisniku Anketne komisije od 18. maja 1945. stoji da su žrtve logora bili Srbi, samo zato što su se po veri i „rasi“ razlikovali od ustaških tlačitelja, Jevreji, Makedonci, Hrvati na koje je pala sumnja da se ne slažu sa ustaškim režimom, zarobljeni partizani. Dobro čuvan logor nije bio meta oslobodilačke akcije jedinica NOVJ.

Uoči oslobođenja, preostali logoraši su pokušali bekstvo. Begunci su bili proređeni ustaškom vatrom, tako da je mali broj uspeo da se spase.

Ustaška „planeta smrti“ — Jasenovac, stoji kao ustaško-klerikalni pandan Mauthausenu, Buhenvaldau, Dahauu, Aušvicu i drugim nacističkim logorima, izazivajući podjednaku grozu pri pomenu.

Mnogobrojni logori i zatvori po isparcelisanoj Jugoslaviji, sa stratištima, postali su grobnice za stotine hiljada jugoslovenskih antifašista i rodoljuba.

Ustaše su išle na likvidaciju srpskog življa na tlu NDH uništavanjem, proterivanjem i prekrštavanjem. Njihovi zatvori punjeni su Srbima, Jevrejima i hrvatskim antifašistima. Ustaše su počele da gone komuniste od preuzimanja vlasti, za razliku od Nemaca koji su iščekivali početak rata na istoku za hajku na domaće „boljševike“.

Istoričari su zabeležili da je KPJ najavila od početka rat okupatoru i ustašama, kao „zlu po sebi“. Drugi među njima opravdano su dovodili genocid iz prošlog rata, ali i iz dalje prošlosti, u vezu sa odnosima „suseda“, pre svega u nacionalno i verski mešovitim sredinama, s uticajima katoličke crkve i nacionalističkom ideologijom uništenja Srba. No, kada je reč o

drugom svetskom ratu i njegovom prologu, ostaju neobjašnjene razmere pogroma pri kojima blede analogije iz prošlosti, a na drugoj strani nepoznati izvori podsticaja da se uništava čovek ^{sa}mo zato što je druge rase ili vere.

Iz rasne superiornosti Nemaca, kao najčistijih Arijevaca, trebalo je izgraditi svet na ropskoj poslušnosti degradiranih naroda. Nacionalsocijalističke rasne zablude i te kako su razbuktnale nacionalističke isključivosti i na tlu Jugoslavije. U delovima Slovenije, koji su bili pripojeni Trećem rajhu, Slovenici su razvrstavani po Hitlerovim rasističko-antropološkim merilima. Srbi su imali da iskuse Hitlerovu srbofobiju sa nacističkom rasnom nepodnošljivošću. Narodi Jugoslavije deljeni su po poreklu, rasi, psihosomatskim osobinama. Ustaše su zasnivale svoju ideologiju, ako se izuzmu lokalne posebnosti, falsifikovanje istorije i zloupotreba tradicije, služeći se kvazitezom o gotskom poreklu Hrvata, zasnovanom na nacističkoj ideologiji; fašizam je uticao na karakter organizacije, kult „poglavnika“ (firera, dućea, kaudilja), stvaranje partijske vojske; fašistička teorija države na organizaciju NDH (korporativni sistem). Po sadizmu, obezluđenosti i patologiji zločina, ustaše su nadmašivale čak i naciste. Sa Srbima, Jevrejima i Ciganima ubijani su hrvatski i muslimanski antifašisti. Progonom Jevreja po uzoru na Nirnberške zakone, pridruživali su se nacističkim gospodarima, a likvidacijom Srba — iseljenjem, fizičkim uništavanjem i prevodeњem na katoličku veru — težili su ostvarenju koncepcije nacionalno čiste države. Da bi se do tog zloslutnog cilja stiglo, trebalo je uništiti sve nacionalne i verske protivnike. Komunisti su proganjani i uništavani i pre nego što je Hajnrih Miler iz Berlina uputio direktivu „Internacionala“ (uoči 22. juna 1941) o hvatanju komunista.

Nacionalsocijalizam je otvorio put ustaškim zločinima svojim terorističkim iskustvom, rasnom teorijom, negacijom Jugoslavije kao države, Hitlerovim sugerisanjem „poglavniku“ da nemilosrdno reši srpsko pitanje, jer posle 50 godina može biti kasno, sa svim sastojcima genocida koji se mogu utvrditi u dubljoj prošlosti. Pavelić i inače nije hteo ispustiti priliku na koju je dugo čekao. Ustaše su, kao i nacisti, polazili od „glasa krvi, rase i zemlje“. Ako je NDH želela da bude straža Evrope na Balkanu, ona je, prema Hitlerovom shvatanju, morala da bude „tvrda srca“ i da ne smetne s uma da je „mekoća“ najveća okrutnost. Kakvih li tek zloćudnih ustaških ideja: Srbi su se od

domorodaca razlikovali rasno i verski, bili useljeni sloj stanovništva, koje nije imalo autohtoni karakter; „Zidovi“ su opet svojim prisustvom remetili nacionalno čistu državu, kao i rasno inferiorni Cigani. Komunisti su, kao u svim nacionalističkim pokretima bez razlike, shvatani kao strano telo koje ne pripada organskom tkivu nacije. Pod udarom su se nalazile i pristalice Jugoslavije, u ustaškoj verziji „umjetne i neprirodne tvorevine“.

Iako se ustaški zločin ne može shvatiti bez nacionalsocijalističkog i fašističkog besa u međuratnoj i ratnoj Evropi, bez agresije na slobodu drugih naroda, njihove ideologije i prakse u vlastitim i kasnije okupiranim zemljama Evrope, ne može se objasniti ni bez simbioze ustaša sa klerikalnim snagama. Delovanje klerikalizma u međuratnoj Jugoslaviji nije bilo usamljeno, rasprostrući se na sav katolički svet, kao vid suprotstavljanja snagama progresa koje su potiskivale crkvu iz političkog života i javne delatnosti. Manifestacije nastupanja klerikalizma su svuda uveliko bile srodne: osnivanje klerikalnih partija i sindikalnih centara, formulisanje programa „katoličke akcije“ i stvaranje militantnih organizacija u njenom krilu. Sem u Jugoslaviji, i NDH za vreme rata, u najvišem terorističkom obliku nesumnjivo, klero-fašistička simbioza se može pratiti i u zemljama mediteranskog fašizma (Španiji i Portugaliji), u satelitskoj Slovačkoj Jozefa Tise pre drugog svetskog rata i u njegovom toku. Istoričari uzimaju i Petenov višijski režim za „reakcionarni, autoritarni, katolički i šovinistički korporativni“ sistem vlasti, zapažajući, međutim, ambivalentnost ponašanja višeg i nižeg klera. Kolika razlika u odnosu na crkvu u Poljskoj i njeno sveštenstvo bez razlike, koje je iz rata izašlo proređeno, s oreolom patriotske snage, i privremeno se čak i odvojilo od Vatikana zbog njegovog muka nad mučeništvom poljskog naroda, sveštenstva i Jevreja.

U Jugoslaviji je delovanje klerikalnih snaga bilo utoliko osobenije što se radilo o zemlji višenacionalne strukture i verskih razlika, krajnje konzervativnog i militantnog episkopata, genocida nad pravoslavnima u formi prozelitizma ili, u klerikalnoj terminologiji, vraćanja „disidenata vjeri svojih otaca“; tokom rata provaliju nacionalnih i verskih razlaza i sukoba nadvisila je komunistička misao ujedinjenja bratskih ravnopravnih naroda.

Rimokatolička crkva i njeni najviši predstavnici kraj rata su dočekali sa senkom nedozvoljive apstinencije u vremenu kada

„e njihova humanistička poruka morala čuti. Bivši apostolski nuncij u Minhenu i Berlinu, Pačeli, potonji papa Pije XII, nije u prošlom ratu ispunio svoju ljudsku i hrišćansku dužnost. Rimski pontifeks se nije oglasio na progone Jevreja; čutao je u slučaju martirijuma poljskog sveštenstva; nije bilo nijedne reči protesta dok je u Paveličevoj NDH nestajao srpski narod. Kardinal Eugenije Tiseran napao je papu što je svojim ćutanjem odobravao ustašama da prilikom prekrštavanja biraju praktično između preobraćanja i smrti, čime je snosio odgovornost za genocid nad Srbima. Ostala je zatamnjena činjenica da papa Pije XII, bez obzira na svoja politička uverenja, nije uticao na „hrišćansku savest“. Pri tome je od nebitnog značaja, s moralne tačke gledišta, da li je njegov govor ili neiskorišćeno sredstvo „ekskomunikacije“ moglo uticati na fašističke i ustaške vlasti.

Ekskluzivizam klerikalizma vodio je tome da se njegovi eksponenti i organizacije žestoko obaraju na suprotne verske pokrete u krugu katolicizma i političke stranke i organizacije antiklerikalnih tendencija. Verska pripadnost je znala postati više nego nevažna, ako su vernike delila suprotna gledišta o političkim pretenzijama crkve. Klerikalizam je pokazao netrpeljivost prema starokatoličkom pokretu, a na drugoj strani prema Stjepanu Radiću. Katolička štampa napadala je vođu HRSS (HSS) kao „Antikrista“, a njegovoj stranci pripisivala namere „dekristijanizacije“ Hrvata. Od propasti konkordata, narastanja fašističke agresije i jačanja desničarskih tendencija u Jugoslaviji, klerikalizam je sve bezobzirnije nastupao protiv pristalica ideje jugoslovenske zajednice i komunizma (setimo se podržavanja Fransiska Franka i njegovih falangista, glorifikacije „pete kolone“ i odbrane toledskog Alkazara); protiv Srba i pravoslavlja (kao bizantinizma). Deo sveštenika se sve više vezivao za ustaše, naročito u prostorima gde su se mešale vere i nacije.

Stoga i varijantu fašizma u NDH ne možemo ne nazvati klerofašizmom, to jest zajednicom nacionalističko-terorističke ustaške struje i najratobornijih klerikalaca. Potporne tačke NDH su ustaški pokret i klerikalna struja. Klerikalizam je preko NDH ostvarivao ideju jake katoličke države na Balkanu, koja je imala da omogući širenje katolicizma, vrati pod svoje okrilje „otpadnike“ od vere i prepreči vrata prodoru boljševizma u Srednju Evropu. Visoki kler je dao duhovni blagoslov toj nakazi od države, braneći njen opstanak i u vreme raspadanja

Trećeg rajha. Biskupska konferencija je prihvatila prekrštavanje pravoslavnih, iako je bilo više nego očigledno da se na drugu veru prelazi radi spašavanja života. Kako nazvati ogradu prelata da će se prekrštavanje ostvariti u znaku poštovanja kanonskih pravila? Cinizmom, hipokrizijom, odsustvom savesti? Takvu vrstu duhovnog genocida svet nije doživeo u drugom svetskom ratu. Jasenovac je gutao žrtve a prelati su ćutali. Nad ustaškim grozotama zgražao se mostarski biskup Alojzije Mišić i protestovao beogradski nadbiskup Josip Ujčić. Monsinjur Svetozar Ritig, Metodije Mikuž i drugi sveštenici „Ćirilometodijanske družbe“, pre svega, sledili su borbu svog naroda, tumačeći versku politiku narodnooslobodilačkog pokreta i objašnjavajući stvarnu suštinu klerikalizma.

Klerikalna struja u rimokatoličkoj crkvi pokazala je u drugom svetskom ratu „da zna ubijati duše kao ustaška banda tijela“, prigušujući pojedinačne zahteve van svog organizma da digne glas u prilog drugih „kršćana“ i Jevreja, budući da je „crkva isukrstova“, a pri tome i „moćna“. Ostali su to tek vapaji usamljenih duhova ili nižih sveštenika, ali bez odjeka.

Na tlu NDH izdvajali su se po zlu: Lepoglava, Lobograd, Tenje kod Osijeka, zatvor „Crna kuća“ u Banjaluci, zatvori Sarajeva (Beledija, Ćemaluša, Bogoslovija i drugi). Ustaše su imale zatvor na Pagu, a Italijani na Rabu. Prvi koncentracioni logor u NDH organizovan je u Kerestincu maja 1941. sa „tri odjela“: „za komuniste“, „za Jevreje“ i „za Srbe“. U njemu su se nalazili istaknuti prvaci revolucionarnog radničkog pokreta Jugoslavije: Božidar Adžija, Otokar Keršovani, Ognjen Priča, Andrija Žaja, Ivan Krndelj i drugi.

U Sloveniji je mučilište bilo smešteno u Begunjskom dvorcu, kod Bleda.

Logor na beogradskom Sajmištu, na levoj obali Save, osnovao je Gestapo, za smeštaj i likvidaciju jevrejskih žena i dece, od maja 1942. i za smeštaj zatočenika iz ostalih krajeva Jugoslavije. Osnovan je kao sabirni, prolazni logor i takav je ostao do kraja rata. Kroz logor na Sajmištu prošlo je više od 10.000 Jevreja iz Jugoslavije. Od aprila 1942. u logor su dovođeni partizani i pristalice narodnooslobodilačkog pokreta. Veliki broj logoraša transportovan je u Norvešku, Nemačku i na rad u rudnike Bor i Trepča. Kraće vreme u logoru su se zadržale grupe zatvorenika iz Grčke, Albanije i Italijana posle kapitulacije Italije. Maja 1944. Nemci su predali logor na upravu NDH.

Od 1941. do 1944. organizovana su tri logora u Šapcu: zatvor Okružnog suda, logor na Senjaku i logor na Savi, kroz koje je u toku rata prošlo više od 30.000 stanovnika zapadne Srbije, Podrinja i Bosne, od kojih je oko tri hiljade streljano, najviše 1941.

U beogradskom predgrađu Banjici koncentracioni logor je organizovan na osnovu nemačkog naređenja iz juna 1941. Kroz logor je prošlo 23.697 zatočenika. Vodi se da je iz logora na Banjici streljano 2.894 lica, ali je taj broj mnogo veći. Streljanja su vršena na bivšem vojnom strelištu u Jajincima, a od proleća 1944. u Marinkovoj Bari i na Jevrejskom groblju.

Pored ovih, u Srbiji su se poznati logori i zatvori nalazili u Nišu (Crveni krst), Kruševcu, Kragujevcu, Zaječaru, Leskovcu, Čačku, Trepči, Boru.

Od logora i zatvora Crne Gore izdvajali su se oni u Kolašinu (četnički zatvor), Cetinju, Podgorici, Nikšiću, Baru, na ostrvu Mamuli, kod Herceg-Novog.

U skladu sa svojom politikom nacionalne odmazde za masakr Srba u NDH, četnici su izvršili krvave pokolje muslimanskog stanovništva u istočnoj Bosni 1942. i u Sandžaku i istočnoj Bosni 1943. godine. Četnici su se od prvog dana sukoba krvavo obračunavali sa partizanskim borcima, njihovim porodicama i saradnicima narodnooslobodilačkog pokreta. Služeći okupatore, predavali su im zarobljene i ranjene partizane. U istočnoj Srbiji bila im je praksa da insceniraju napade na Nemce u blizini partizanskih sela samo da bi navukli Nemce na represalije protiv svojih protivnika. Prilikom obračuna najčešće je radila kama. Pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta ili njihove pristalice stavljeni su pod slovo „Z“, što je značilo „zaklati“. Izvršioi smrtnih presuda su bile zloglasne četničke trojke. Pod slovo „Z“ stavljeni su i četnici iz drugih formacija (Koste Pećanca Milovanovića), iz redova Nedićevih i Ljotićevih formacija, „otpadnici“ u vlastitim redovima ili oni koji su nešto krupno „zgrešili“.

Jugoslovenski antifašisti bili su zatvorenici i u logorima Italije, Bugarske, Grčke, Mađarske i Norveške.

Logor Gonars bio je jedan od prvih italijanskih koncentracionih logora, osnovan marta 1942. Nalazio se u Furlaniji. Povod za formiranje logora dala je „akcija za razoružanje stanovništva Ljubljane“, koju je, februara 1942, započeo komandant 11. armijskog korpusa, general Mario Roboti. Posle

kapitulacije Italije, veliki broj logoraša se pridružio primorskim partizanima.

Logor Ponca nalazio se na ostrvu u Tirenskom moru. Pored sudskog zatvora i koncentracionog logora, raspolagao je i zatvorima koji su bili ispod nivoa morske površine, u ostacima španskih tamnica. Na Ponci su bili zatočeni socijalistički lider Pjetro Neni i major Tito Zaniboni, atentator na Musolinija 1926. Posle 25. jula 1943, jedno vreme je na ostrvu bio zatvoren i Musolini, dok nije odveden na Gran Saso. U logoru su se nalazili Jugosloveni, Grci i Albanci.

Među italijanskim logorima bili su poznati Kolfjorito i Renici, u koji su preseljavani logoraši iz Gonarsa posle bekstva osam zatvorenika korišćenjem iskopanog tunela.

Kao drugi logor po veličini u Albaniji vodio se Porto Romano, u kojem je bilo zatočeno 2.500 ljudi raznog uzrasta, pola i zanimanja, komunista i patriota iz Crne Gore, Albanije, Makedonije, Srba sa Kosova i Metohije.

Bugari su punili zatvore u Skoplju, Bitolju, Prilepu, Štipu, Kumanovu i drugim mestima, a aktivne saradnike narodnooslobodilačkog pokreta slali u logore. Makedonski borci upućivani su u logor Eni-Kej, kod Ksantija, i u logor „Sveti Nikola“, u blizini Asenovgrada. Bugarski koncentracioni logor Eni-Kej bio je poznat po specijalnim metodama policijskog maltretiranja makedonskih zatvorenika i bugarskih komunista. Makedoncima su u ovim logorima čak i bugarski zatočenci osporavali nacionalni identitet. Najosnovniju formu rada su predstavljali kružoci. Koncentracioni logor „Gonda voda“ ili „Selište“ državne bezbednosti br. 1, bio je najveći bugarski koncentracioni logor 1941, smešten kod Asenovgrada, u Rodopskim planinama, na visini od 1.000 m. Koncentracioni logor „Krstopolje“ nalazio se kod Ksantija, na okupiranoj teritoriji Grčke.

Mnoštvo zatvora i logora postojalo je i na tlu Mađarske: u Budimpešti četiri zatvora, Mađarska kraljevska državna tamnica u Vacu, zatvori u Kaloči, Mariji Nostri, Segedinu (Čilag) i Šatoraljaujhelju.

Od logora su postojali: Garanj (pomoćni logor za internaciju), Kištarča (logor za internaciju), Šarvar, Mađarski kraljevski logor za internaciju. Neki od ovih logora nekada su bili manastiri, pa su kasnije prilagođeni za logore. Zatvori u Konti, u Budimpešti, Sombathelju i Komaronu bili su vojni zatvori.

U Mađarskoj su tamnovali Jugosloveni, pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta, rodoljubi i komunisti, najvećim delom iz delova Jugoslavije anektiranih Mađarskoj (Bačke, Baranje, Međumurja i Prekomurja). U Šarvaru su se nalazili Jugosloveni, dobrovoljci kolonizirani u Bačkoj. Među ostalim zatvorenici nalazili su se članovi mađarske Komunističke partije, pripadnici sekte „jehovaši“, pripadnici mađarske Partije mira, manji broj prikarpatskih, erdeljskih i rumunskih komunista i nacionalista. Jugosloveni su predstavljali posebnu „državnopravnu“ i „ideološko-političku grupu“, u kojoj su Srbi bili najmnogobrojniji.

Mađari su, u jesen 1944, pred nastupanjem Crvene armije, sve zatvorenike, oba pola, sabrali u tvrđavi Komaron.

Internirci su izvođeni na prisilni rad. Tokom 1942. uspostavljena je veza između Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu i rukovodstva logoraša u Šarvaru.

Nemci su Jugoslovene upućivali u logor Harmaki, u Grčkoj, preko puta koga se nalazila kasarna „Paulo Mela“ (Pavlomela), u kojoj se nalazilo oko 1.500 četnika. Deo ovih zatvorenika Nemci su kasnije sa Grcima transportovali za Nemačku. Pre prebacivanja, zarobljenici su u Harmakiju, blizu Soluna, radili na demontiranju mina. Preko posebnih poklisara i upravnika zatvora, četnici iz Pavlomele vrbovani su za Nedićevu Srpsku državnu stražu.

Oko 4.500 Jugoslovena je 1942—1943. internirano u Norveškoj. Raspoređeni su u 23 logora: 13 u severnoj, 9 u srednjoj i 1 logor u južnoj Norveškoj. Među logorima u severnoj Norveškoj nalazili su se: Karasjok, Bajsfjord, Boten, Korgen, Ozen, Potus, Krokstrand, Bjelonez, Sandnosjen, Lund, Ulvigen, Nesna i Polarni krug, udaljen samo jedan kilometar od kamena koji označava sredinu pojasa bez vegetacije. U srednjoj Norveškoj postojali su sledeći logori: Erlandet, Troia, Stenvikholm, Breiting, Haselvik, Hovde, Ejzand, Rotvoj, Persaunet, a u južnoj Norveškoj Bergen. Jugosloveni deportovani u Norvešku osetili su pomoć norveškog naroda.

Internirci u severnoj Norveškoj nalazili su se pod stražom SS, a u drugim krajevima Norveške pod nadzorom Vermahta i organizacije „Tot“. Za norveške logore bilo je karakteristično da su, pored masovnih streljanja, nacisti u njima iznurivali internirce prekomernim radom, uz slabu ishranu u teškim klimatskim uslovima evropskog severa.

Moralna snaga antifašista, boraca, sovjetskih oficira, komunisti, koji su bili ubeđeni protivnici fašizma, pomagala im je da izdrže neizdržljive i neljudske uslove života. Osnovno je održati borbenost duha i ne pokleknuti. U Mauthauzenu je delovao Međunarodni ilegalni komitet, sastavljen od austrijskih, francuskih i italijanskih komunista, istaknutih poljskih antifašista, sovjetskih oficira, jugoslovenskih partizana. Vođena je borba za potiskivanje kriminalaca sa rukovodećih mesta u logoru, širene su informacije o političkoj i vojnoj situaciji u svetu, organizovane političke rasprave, sakupljana hrana za iznemogle i bolesne. Jugoslovenskim nacionalnim komitetom rukovodio je Anton Dolinšek.

Pod najtežim uslovima, jedan broj ratnih zarobljenika i interniraca razvio je aktivan antifašistički otpor u logorima i tamnicama širom Jugoslavije, u drugim okupiranim zemljama, kao i u Nemačkoj, Italiji, Bugarskoj, Mađarskoj.

I pored terora, iscrpljujućeg rada, suočavanja sa nehumanošću SS-ovaca, uspostavljane su veze i nastavljala se antifašistička delatnost. Grupe, u koje se ulazilo posle teških provera, bavile su se stanjem u logoru, političkim događajima i sakupljanjem vesti o stanju na frontu. Politički rad je tekao uprkos najstrožim zabranama i smrtnim kaznama. Podzemni rad je obuhvatao drugarsku pomoć, obaveštavanje, poučavanje, kulturni život, sabotaze. Izgrađivao se jedan svet u koji SS-ovci nisu nikada uspeli da prodru. Čitala se nemačka štampa i najvažnije vesti prevodile na druge jezike. S obzirom na međunarodni sastav logora, formirani su međunarodni odbori. Logoraši i logorašice koji su radili u bolnicama krali su lekove, a oni u kuhinjama obezbeđivali dodatak hrane; iz kancelarija je kraden pisaći materijal. Najviše su pomagane najmlađe i najbednije logorašice nad kojima su vršeni vivo-eksperimenti.

Organizacije otpora u logorima imale su tradiciju iz prvih godina po osnivanju. U Buhenvaidu su prvi antifašističku organizaciju stvorili nemački komunisti 1938. Godinu dana kasnije došlo je do povezivanja nemačkih, austrijskih i čeških komunista. Decembra 1941. osnovane su prve ilegalne grupe između sovjetskim ratnim zarobljenicima. Vodila se borba između „crvenih” — politički svesnih i „zelenih” — potkaziivača. Jula 1942. formirana je „Logorska zaštita” od nemačkih, austrijskih i čeških komunista. Ilegalna vojna organizacija obuhvatila je najproverenije antifašiste raznih nacija — Ilegal-

ni logorski komitet. Zatočenici u Buhenvaldu postigli su uspeh likvidacijom kriminalaca, „zelenih“ kapoa, što je omogućilo „crvenima“ da preuzmu unutrašnju organizaciju u logoru. Juna 1944. obrazovana je Međunarodna trojka — ilegalni komitet za sabotažu nacističke ratne industrije u fabrikama u neposrednoj blizini logora.

U „Logorskoj zaštiti“ radili su, pored Nemaca, Austrijanaca, Čeha i Francuza, Belgijanci i Jugosloveni. Ova organizacija je bila sastavljena od komunista i španskih boraca, predstavljajući jezgro antifašističke borbe. Aktivisti su ulazili u sastav legalnih organizacija: „Požarne brigade“ i „Brigade za raščišćavanje posle bombardovanja“. Funkcionisali su nacionalni ekonomski kolektivi, a od sredine 1944. Međunarodna ekonomska zajednica.

Logor Buhenvald oslobodili su internirci sopstvenim snagama. Tom prilikom zarobljeno je 250 SS-ovaca.

Internacionalna ilegalna organizacija funkcionisala je i u Dahauu. Ljudi su mučeni, ponižavani, degradirani, težilo se „ubijanju njihovog morala i razaranju intelekta“, ali je ideološka snaga komunista i demokrata okupirane Evrope znala da potvrdi svoju snagu nad tlačiteljima.

Postojale su mnogobrojne forme rada i saradnje: od ohrabrenja i saznanja o istovetnosti pogleda, do spontane pesme kao reakcije na plač onih koji nisu mogli izdržati, fizičke pomoći pri radu, revolta protiv ponižavanja Jevrejki, suprotstavljanja rasističkoj proceduri. Glavnu formu rada činili su kolektivi. O situaciji na frontovima naslućivalo se i preko ponašanja SS-ovaca. Povezivane su grupe razbacane po raznim blokovima. Internacionalni komitet muškog logora bio je povezan sa istovetnim komitetom ženskog logora. Organizacija je sprovedena prema nacijama i blokovima. Sa približavanjem oslobođenja stvorene su udarne grupe po logorima. Internacionalni komitet u Osvjenćimu opredelio se za bekstvo bez obzira na to da li nacisti pripremaju evakuaciju logora ili uništenje zatočenika.

Svaka, i najmanja neopreznost, odstupanje od strogih pravila konspirativnog rada, značila je smrt.

Kružoci u logoru na Banjici održavali su bodrost i duh bliskosti u kolektivu. Politički zatvorenici su organizovali rad na učenju, pisanju i stvaralačkom radu. Pomagalo se zatočenicima koji su dolazili iz Grčke, Albanije, Italije. Komunisti su

formirali partijske aktive. Zajednička ishrana postala je sredstvo samopomoći i važan oblik političkog rada.

Političko rukovodstvo logora Ponca radilo je na tome da se održi ponos kod zatvorenika i razvije svest prema oslobodilačkom pokretu, a, na drugoj strani, da se uspostave veze sa antifašističkim stanovništvom van logora.

Političkim radom razotkrivani su kao sluge fašizma nacionalistički emisari koji su dolazili u logore da vrbuju borce za četničke odrede i druge nacionalističke formacije. Slavljeni su praznici, kao Prvi maj. Otpor je podizan verom u pobjedu nad fašizmom. Organizovani su kursevi učenja italijanskog i francuskog jezika. Hor je pevao nacionalne i revolucionarne pesme na ilegalnim priredbama posvećenim Prvom maju, 13. julu, 7. novembru, 27. martu. Osnovana je priručna biblioteka; radio je ilegalni narodni univerzitet. Grci su proslavljali dan Heterije.

Posle pada Musolinija i kapitulacije Italije, komitet u logoru Renići odlučio je da se sledećeg dana organizuje miting i da se upute delegati komandantu logora sa zahtevom da logoraši preuzmu komandu i da se svi naoružaju zbog eventualnog napada Nemaca; da im se dodele radio-aparati; da italijanska komanda logora vrati sve stvari koje je oduzela od interniraca; da se rasporede logoraške straže u logoru sastavljene od logoraša i da stražari nose „triglavku“.

Na ostrvo Đudeka dovođene su Jugoslovenke, ali je među političkim zatvorenicima bilo i Grkinja. Političke aktivistkinje tražile su da se ne ide na rad koji služi potrebama vojske, da se ne prisustvuje crkvenim obredima gde se molilo za zdravlje dućea i da se organizuje međusobna pomoć.

Tiranski zatvor, čiji su zatvorenici bili Makedonci, Crnogorci, Srbi, Turci, Albanci iz Tirane, Elbasana, Durasa, Škodre i drugih mesta, predstavljao je jedinstven kolektiv sa zatvorskim rukovodstvom, koje je bilo u tesnoj vezi sa rukovodstvom KP Albanije u Tirani. Obaveštavani su o situaciji u Albaniji, Jugoslaviji, na istočnom frontu, pratili kretanje operacija na geografskoj karti, razvijali kulturno-zabavni život. Pre početka priredbe pevana je Internacionala i zatvorenici bi stojeći pozdravljali sa uzdignutom pesnicom. Prilikom izvršenja kazni nad zatvorenicima pevani su posmrtni marševi i klicano: „Dole fašizam“ i „Osvetićemo vas, drugovi“.

U Kavaji se juna 1942. nalazilo oko 1.210 zatvorenika. Aktivisti u logoru borili su se za održavanje zdravstvene

higijene, držana su predavanja, protestovalo se protiv režima izgladnjavanja. Čitan je i komentarisani list *Tomori*, na osnovu kojega su se zatvorenici — kritičkom analizom — upoznavali sa stanjem u Albaniji i u svetu.

Logor Klos imao je muški i ženski deo. Borbeni elan je održavan radom partijske organizacije i SKOJ-a. Jedna učesnica ovako opisuje rad u logoru: „Oformljeni su kolektivi za ishranu i ideološko-politički rad. Radilo se da se ne izgubi politička perspektiva, da se ne klone duhom, jer su uslovi života i u ovom logoru bili veoma loši. Moreni smo glađu, zimom, psihičkim i fizičkim pritiskom. U ove kolektive uključeni su svi antifašisti i poštenu rodoljubi.”

Internirci u Norveškoj su uspostavljali veze sa domaćim pokretom otpora (*Hjemme front*), organizovali punktove za bekstvo u susednu Švedsku; dostavljana im je pomoć Crvenog krsta. Među internircima je organizovan politički rad. Pored kulturne delatnosti, izdavan je i ilegalni list *Logorska zora* u logoru Polarni krug, umnožavan u 15 primeraka. Oko 80 jugoslovenskih interniraca, koji su uspeli da prebegnu u Švedsku, organizovali su januara 1944. udruženje „Slobodna Jugoslavija”, koje je radilo na liniji narodnooslobodilačke borbe.

U italijanskom logoru Gonars razvijao se partijski rad. Osnovan je logorski komitet i logorski odbor Osvobodilne fronte. Mreža saradnika po barakama obaveštavala je logoraše o stanju u svetu i u Jugoslaviji. Izdavan je logorski list u rukopisu *Novosti iza žice* i organizovane literarne večeri i predavanja. Borba je usmeravana protiv logorskih potkizivača; ilegalci su snabdevani falsifikovanim ličnim ispravama; pripremana su bekstva. Od više hiljada ljudi u ovom logoru, Slovenaca i Hrvata, pomrlo je 415.